

Миодраг ЈОВАНОВИЋ*

ЈЕЗИЧКЕ ЦРТЕ ПАШТРОВСКИХ ИСПРАВА 17–19. ВИЈЕКА У ДАНАШЊЕМ ПАШТРОВСКОМ ГОВОРУ

Сажетак: У којој је мјери језик Паштровских исправа у сагласности са приликама у савременом паштровском говору пратили смо анализом трију фонетских црта: секвенца *-ao* на крају ријечи, вокално *p* и дистрибуција сонанта *m* на крају ријечи.

Кључне ријечи: *вокалска іруја, вокално p, сонант̄ m, њашт̄ровске испра-ве, њашт̄ровски њовор, асимилација, силабизација/гесилабизација, адријатизам*

1. Паштровске исправе, стари писани текстови настајали у периоду између 17. и 19. вијека (5. децембар 1606. године — најстарији; 14. децембар 1876 — најмлађи)¹, важан су извор за праћење генезе многих дијалекатских појава краја одакле потичу. А то су Паштровићи — приморска област (у подножју брда од Будве до Спича) чији говор зетско-јужносанџачког типа карактеришу пуно дублета, разних мјешавина на свим нивоима језичке структуре на чију је физиономију у великој мјери утицао и страни језички елеменат — у првом реду романски. Остављање писаног трага сваком

* Миодраг Јовановић (Подгорица), професор Универзитета Црне Горе

¹ Основ за испитивања и упоређивања су 88 ћириличних докумената из породичних збирки које су за штампу 1990. године приредили Јован Бојовић, Мирослав Лукетић и Божидар Шекуларац. На тематику и садржај објављених исправа и њихов пут до читалаца осврнули смо се у радовима: *Процеси јотовања сонаната л и н и сродне појаве у паштровским исправама и паштровском говору* [Јовановић, 2011: 87–88] и *Денталне оклузиве у паштровским исправама у поређењу са паштровским говором и језиком С. М. Љубише* [Јовановић, 2010: 351].

важнијем племенском и породичном догађају било је у традицији старих Паштровића, а анализа тих докумената изнова је инспирација лингвистима. Још када се упореде са савременим паштровским говором допринос историјској дијалектологији је потпун. Колико је језик ових докумената афирмација могућности једног архаичног народног говора било је централно питање овог рада. Одговоре смо тражили пратећи неколике појаве: у исправама, савременом паштровском говору, а понекад и у сусједним говорима — и приморским и говорима залеђа. Уз то, када нам се учинило потребним, одређене појаве поредили смо и са језиком Стефана Митрова Љубише, знаменитог писца из Паштровића, прецизније са језиком његовог дјела Причања Вука Дојчевића, чији јунак, како је одавно примијећено, говори изворним народним језиком. Размак од 270 година, од настанка првог и посљедњег документа објављеног у књизи Паштровске исправе 1990. године, биле су довољан историјски период за анализу фонетских црта којима смо се у овом раду бавили — двије се тичу вокалског: вокалске групе (нарочито рефлекси старих финалних секвенци *-ал*, *-џл*) и вокално *p*; а једна консонатског система: сонант *m* на крају ријечи.

ВОКАЛСКЕ ГРУПЕ

2. Лингвиста ће, и код истог говорника, брзо запазити различите путеве уједначавања артикулације секвенце *-ао* на крају ријечи: у правцу првог гласа — *насâ* (прогресивна асимилација) или у правцу другог члана вокалске скупине — *поишô* (регресивна асимилација). Темељни опис паштровског говора те увид у стање у сусједним и сродним говорима² разријешило је дилему — асимилациони процеси у рефлексима старих вокалских група *-ал*, *-џл* на крају ријечи у првом реду зависе од поријекла првог члана секвенце, а преглед грађе из паштровских исправа указао је и на старину одређених појава.

² Било је важно видјети прилике у приморским говорима Мрковића и Спича који се налазе на периферији зоне зетско-јужносанџачког дијалекта па и говори-ма сјеверозападне Боке, тј. црногорским приморским говорима херцеговачког типа — од Пераста до границе с Хрватском. Колико год између појединих говора Црногорског приморја постоје велике разлике чита је и међусобна узајамност која се не смије потцијенити. Одређени рефлекси стања у Паштровићима налазе се и у говору сјеверног сусједа Црмнице.

2. 1. Уколико слијед вокала *a* + *o* потиче од старије групе *-ал* сажимање се врши претежно у правцу првога вокала³: *имá*, *закáзá*, *напíсá*, *дýзá*, *ишћèрá*, *добá(в)љá*, *крèћá*, *обривá*. У књизи Паштровских исправа из 1990. године налазе се потврде за изведене асимилационе процесе *-ал* > *-а*:

— и у исправама 17. и 18. вијека: био оста сиракъ иза оца (1716, 29); све џо рече медигъ кои га *к* вида (1745, 39); ако би и тько судомъ сьгъна овога више реченога (1767, 44); ако би и ко судомъ сьгъна с овога више реченога (1776, 55);

— и у исправама из 19. вијека: ако би га ко сагна или ти мовеџа (1807, 103); ако би га ико молеџа али судомъ сагна (1807, 104); Бог ви веселиш и у здравлү држа (1822, 114); ако га би тко сегна (1825, 117); ако ли би га тко сагна с овога купа (1825, 132); ако би га ко инпача (1836, 169); ако би га тко сагна с рукомъ (1837, 170); ако би ихъ тко импача с ове куповине (1841, 180); ако би га ко сегна (1842, 186); измирива се иедан другоме ђусто и праветно (1842, 188); ако га би ко гоће у какво бријеме импача (1844, 190); све џо ие по души исповиџа (1852, 196).

2. 2. Много разноликију слику налазимо у рефлексима некадашње секвенце *-џл*. А најважнији разлог јесте чињеница да су Паштровићи (и околни периферни црногорски говори) дио тзв. полугласничке зоне гдје се стари полугласник у јаком положају није изједначио ни са вокалом *a*, као у већини и штокавских говора, ни са иједном другом фонемом. Наиме, у Паштровићима (Спичу, Мрковићима и околини) потврђена је посебна вриједност некадашњег полугласника — то је глас неодређене вриједности, необичне артикулационе лабилности, који се по изговору и вокалској боји приближава другим вокалима, обично вокалу *a*, али и вокалу *e*. Управо је ова чињеница довела до посебног фонетског лика вокалске групе *-џл* у архаичним црногорским приморским говорима, тако да овај глас неодређене боје представља равноправног члана вокалског

³ Исти путеви укидања хијата *-ао* < *-ал* > *-а* карактеришу и приморске говоре Мрковића [Вујовић, 1969: 130] и Спича [Алексић, 1941: 17; Поповић, Петровић, 2009: 26]. Доста једноставну ситуацију са овом вокалском групом нешто усложњава изговор дугог *á* које се у говорима Паштровића, Спича и Мрковића (додуше, са различитим степеном очекиваности) може изговорити лабијализовано, што је у радном глаголском придјеву 1. л. једн. м. рода развијена фонетска појава: *нјџвá°*, *насá°*, *вјџровá°*, *удáрá°*, *кајá°*, *ос'џhá°* [Јовановић, 2005: 69; Вујовић, 1969: 122–126; Поповић, Петровић, 2009: 26].

система ових говора. Дакле, у говору Паштровића и његовог источног сусједа Спича континуант секвенце *-џл* јесте претежно вокал *-о*: *прџшџ*, *подџгџ*, *затџкџ*, *џшџ*, *џшџ*, *помџгџ*, *уљџгџ*, *ижљџгџ*, *дџгџ*, *пронашџ*, *црџкџ*, *пџсџ*, *котџ*, *врџгџ*, *оврџшџ* [Алексић, 1941: 17; Поповић, Петровић: 27; Јовановић, 2005: 69]. Међутим, у сусједном говору Маина, западно од Паштровића, рефлекс ове секвенце је другачији (*-е^а*): *пџсџ^а*, *мџгџ^а*, *тџака^о* [Алексић, 1940: 36]. У овој особини заједно са Паштровићима и Спичем не иде ни мрковићки говор — тамо се асимилациони процеси врше двојачко: прогресивном асимилацијом у корист вокала *-е^а* (*мџгџ^а*, *ижљџгџ^а*, *нашџ^а*) и регресивном асимилацијом у корист вокала *-о* (*лџгџ*, *рџкџ*, *отџкџ*) — али да истакнемо, два пута је чешћи лик *-е^а* [Вујовић, 1969, 121].

Овај рефлекс вокалске групе *-џл* потврђује и грађа из паштровских исправа — 17. и 18. вијек: Бехџ реко моима џнџцима (1606, 15); 19. вијек: Неби хџио али мого бранитџ (1800, 90); За кое ми е пошо виноградџ наполе (1802, 95); Кедџ бихџ џа реко (1807, 107); Да би икада дошџ у Паштровиће (1833, 144); Ако икадџ у какво годџ време би се нашџ ко гоџџ (1833, 145).

2.3. Тешко је било очекивати да типични Паштровић прецизно поштује правило: *-ал > -а*; *-џл > -о* — у свакодневном говору долази до мијешања, па имамо: а) *-ал > о*: *џшџ*, *знџвџ*, *зпџсџ*, *мџрџ*, *прџчџ*, *кџзџ*, *спомџнџ*, *вџџџбџ*; б) *-џл > -а*: *дошџ*, *отишџ*, *пџсџ*, *џшџ*, *мџгџ^а*. Но, ова тенденција у савременом паштровском говору још увијек није попримила велике размјере — изворни говорник и данас у великој мјери правилно врши избор између ове двије варијанте. Да покажемо то и са неколико примјера у којима се скоро један за другим изговарају радни глаголски придјев или именица са различитим резултатима сажимања финалних вокалских група (у таквом говорном току најприје би се могла очекивати мијешања): *зџспџ* или *утџкџ*; да *је о(н) знџ о(н) је мџгџ* *утџџ*; *пџсџ је траџја* шес(т) *гџдџнџ^џ*; *џшџ*, али *нџџеси рабџта*; *дџгџ* се и *пџџџ*; али *је посџ* *јџпе(т) чџка* [Јовановић, 2005: 120].

У говорима сјеверозападне Боке, дакле приморским говорима херцеговачког типа, редовно је *-ао > -о* — без обзира на поријекло вокала *а* [Мусић, 1972: 33]. С обзиром на укупну ситуацију у

⁴ Ремећење основног правила реалност је и мрковићког говора само што тамо уопштавање резултата асимилације може ићи само у правцу вокала *о*: *ћџро*, *миџо*, *чџко*, *дџџово* [Вујовић, 1969: 131].

периферној зони црногорских приморских говора зетско-јужно-санџачког типа у вези са вокалским групама *-ал*, *-џл* изненађују ликови *пошџо*, *имџо*, *читџо*, *пасџо* које је у говору Спича издвојио Радомир Алексић⁵. Једна особеност тиче се и мрковићког говора гдје се крајњи вокал након асимилације може изговорити назализовано до те мјере да се у радном глаголском придјеву на крају ријечи чује сонант *н* — независно од тога да ли му претходе вокали *а*, *е^а* или *о*, у чему испитивач види утицај албанског језика: *чујџ^н*, *знџвџ^н*, *поше^{ан}*, *леге^{ан}*, *рџко^н*, *мџго^н* [Вујовић, 1969: 130–132].

2.4. Као у било којем народном говору тако се и у паштровском могу наћи примјери са неизмијењеном секвенцом *-ао* — они су, макар у вишесложним ријечима, необични: *имџо*, *причџо*, *прџдао*, *написџо*, *трџгао*, *стојџо*; а за њено чување вјероватно су пресудни прозодијски, семантички, а понекад и неки други разлози. Фонетски лик са неизмијењеном вокалском групом *-ао* потврђен је и у паштровским исправама: **џ** сам призвао обадва парте (нед. д., 205). За разлику од вишесложних, вокали *а* и *о* израженије су у говору реализовани у двосложним ријечима: *дџо*, *жџо*, *клџо* — док повећање броја слогова у ријечи помаже асимилацију, ове кратке форме, када је вокал *а* увијек под краткосилазним акцентом, теже се свде на још краће. Но, то никако не значи да су ти процеси у Паштровићима и околини немогући — штавише, асимилација групе *-ао* < *-ал* > *-а* (за разлику од *-џл*): *зџа*, *прџа*, *знџа*, *жџа*, *дџа* је сасвим обична, тако да се може говорити о равноправној употреби сажетих и несажетих форми. У једној паштровској исправи из 1852. године (стр. 194) лик *да* је редован: ние *да(о)* добит; *да* ми е едну пушку; *да* ми е едну ечериу; *да* ми е у закладъ; а појављује се и у другој исправи с почетка 19. вијека: Перво самъ *да ѿ* конта Саву (1801, 94). Сажета форма потврђена је и у још неким двосложним ријечима: Да му не бџде џо *жа* (1801, 94); **џ** самъ *зџа* главара садъ Медиговића (нед. д., 205).

3. У говору Паштровића, као резултат извршених или неизвршених асимилација, јесу различити фонетски ликови поредбеног везника, односно прилога, *као*: *као*, *ко*, *ки*, *ка* — поређани су према степену очекиваности. Лик *ка* је најнеобичнији, а у Књизи исправа

⁵ Овај начин укидања хијата у говору Спича Радомир Алексић објашњава аналогјом према облицима *видијо* и сл. [Алексић, 1941: 20]. Бавећи се спичанским говором, Драгољуб Петровић постојање ових ликова безрезервно негира [Поповић, Петровић, 2009: 27]. Међутим, ми смо прије скоро двије деценије у паштровском селу Пржно једном чули (и зачудили се) *слајо*: он *слџо* парџа.

из 1990. године једино за њега налазимо потврду: а презенте *ка* се е пензало на више ре[че]не мобе. У савременом говору Паштровића код ове фреквентне ријечи све се више инволвира лик *ки*, који се са много мањим степеном учесталости чује и у доста удаљеним средњокатунско-љешанским говорима [Пешикан: 1965: 125], сусједном говору Црмнице [Милетић, 1940: 68] — а нема га у сусједном говору Спича!

4. Заинтересовао нас је у паштровским исправама један пронађен примјер за начин елиминисања финалне вокалске скупине *-уо*: И ѓ ниесам чуво ѿд ѿца да су ти га ѿставили (1780, 57). Ова се вокалска група у говорној зони коју упоређујемо са паштровским исправама често разбија развртком секундарног *ј* између два вокала задњег реда (*чујо*, *метнујо*). Лик забиљежен у паштровским исправама више се слаже са приликама у хрватским новоштокавским приморским говорима — у Конавлима као хијатски глас појављује се секундарно *в*: *пѣнуво*, *сврнуво*, *чуво* [Кашић, 1995: 285]; и понекад у Цавтату [Брозовић, 1981: 499].

5. Судбина вокалске групе *-ь^ао* (овако у монографији о говору Паштровића обиљежавамо рефлекс некадашњег полугласника у јаком положају) у бројевима од 11 до 19 у савременом паштровском говору није у складу са грађом из исправа које су у овом приморском крају настајале. У говору је стање једнолично — једино су у употреби ликови са неизмијењеном скупином: *двѣнѣ^аес(т)*, *трѣнѣ^аес(т)*, *четрнѣ^аес(т)*, *шеснѣ^аес(т)* [Јовановић, 2005: 98, 123, 373]. У народним говорима, мање или више сродним паштровском, поред ове варијанте, присутне су и друге могућности⁶, а све су оне потврђене у паштровским исправама — неизмијењена скупина: талиере тринаестъ (1838, 174); карантана петнаестъ (1842, 184); *ае* > *е*: и сувише петънестъ цекинехъ (1802, 95); четернестъ у тврдо (1823, 120); говоримъ лумеромъ еденесто (1834, 165); талиере тринестъ и добитъ етну (1838, 174); фиоринехъ шеснестъ (1842, 183); кошуле дванестъ; шеснестъ пари; четрнесторо от дубака (1843,

⁶ Паштровском говору су овом језичком цртом најближи средњокатунско-љешански [Пешикан, 1969: 125]; у говору Црмнице контракција се врши у „предње *-а*“, које се не поклапа потпуно са рефлексом за полугласник него је „просечно нешто сличније вокалу *-а*, а знатно су ређи неконтраховани облици“ [Милетић, 1940: 272–273]; у Спичу је у резултату асимилације чисто *-а*: *петнаст*, *тринаст*, *седамнаст*, *дванаст* [Поповић, Петровић, 2009: 37]; ова се секвенца у Конавлима своди на *-ѣ* [Кашић, 1995: 267].

189); и *ae* > *a*: погодише цекинахъ ѡсамнасте (1800, 90); цекинахъ шестнастъ (1823, 119); талиерахъ осамнастъ и по (1838, 172). Једна исправа из 1852. године (стр, 194) потврђује сва три лика: талиере петнаесте/еденестъ комате плоча/ево петнастъ године; на них добитъ петнастъ; талиера дванастъ; добити дванастъ година; добитъ дванастъ година. Вјерујемо да су наведена колебања стварно била одлика паштровске старине, а да су се у савременом говору, за разлику од исправа, усталили ликови са неизмијењеном скупином.

ВОКАЛНО *p*

6. Грађа коју смо за вокално *p* имали у књизи Паштровских исправа из 1990. године и савременог паштровског говора била је добар основ за релевантна поређења. Да бисмо одређене појаве што прецизније пратили кроз вријеме разврстали смо их по вијеку у коме су настајале — исправе из 16, 17. и 18 вијека. И нијесмо тим поступком много добили (зато смо од првобитне намјере брзо одустали) — анализе су показале да већина примијећених црта имају континуитет, али има и изузетака. На примјер, обиљежавање вокалног *p* секвенцом *pъ* потврђено је само у исправама до 18. вијека: по крѣви наближнему (1726, 30); до църѣковне баѣине (1726, 30); прѣћию кою е дониела (1784, 58); сена ѡт крѣста (1784, 58)⁷.

6.1. Иначе, у обиљежавању вокалног *p* паштровске исправе показују велику шароликост — најчешћа најчешћа варијанта јесте, у складу са традиционалним начином писања, са црквенословенским правописом, секвенца *ep*⁸, за коју нема потврде у савременом говору Паштровића, ни у другим црногорским говорима: на перво

⁷ Наравно, овакав закључак доносимо само на основу грађе која је изнијета пред научну јавност у књизи Паштровских исправа из 1990. године — увид у друге исправе из 19. вијека које се налазе у разним породичним збиркама, манастирским и другим библиотекама, архивима можда би промијенио изнесени став. Секвенца *pъ*, каква је у примјеру из исправе: врѣ моиехъ добрѣ (1784, 58), према схватању А. Младеновића, не би била ознака самогласног *p* „већ се пише у овом положају по општем правилу писања овога знака иза сугласника на крају речи“ [Младеновић, 1963–64: 300–301].

⁸ Ову секвенцу за обиљежавање самогласничког *p*, употребљавају неки старији писци-владари: Василије Петровић [Стијовић, 1975: 12]; Петар I [Остојић, 1976: 43]; понекад Петар II [Јовановић, 2015: 353; Младеновић, 1989: 54, 148]; војвода Анто Даковић [Остојић, 1989: 31]; у лексемама *церне*, *уперте*, *жертва* Стефан Митров Љубиша [Тепавчевић, 2010: 49].

у Мало бердо (1606, 16); вертача у Бобов бриегъ (1606, 16); све що претекне по мои смрти (1606, 16); и да буде ово тврдо (1606, 16); свершише сї с кумствима (1716, 29); за узрокъ перѣие ѿ не беше имала (1755, 51); ни конъца подъ герло (1755, 51); по моиѿзи смрти (1755, 51); перѣиѿа по кушуму паштровскомѣ (1775, 53); да ꙗ держи и ужива (1800, 90); Андриа своиомъ рукомъ потверѣукъ (1800, 90); ово е перва личба (1800, 91); перво самъ дѣ ѿ конта Саву (1801, 91); у перѣвѣ две сукнѣнице (1802, 95); три корделе цервене (1802, 95); перѣстънѣ вели ѿ злата (1802, 95); коретецъ цервени з глобима (1802, 95); еденъ капъ у Церковину (1807, 103); да ће га дерѣжати (1807, 108); братъ и наиперва ближика (1823, 120); до первога Божиѿа (1823, 120); више церкви Светога Митра (1824, 128); землу що импена покоини Радо церкви (1824, 128); до первога треса (1825, 132); иеданъ докунъ вертаче (1827, 135); близу Паштрова керша (1827, 135); фиоринахъ серебро двадесетъ (1827, 135); у Церковину по вертаче (1828, 141); за већу тврѣћу ѿ истину (1828, 141); диѿ четверти ѿт кѣе (1833, 144); кѣехъ продати мои четверти дио (1834, 164); у Стиѣпа Серзентиѿа (1838, 174); све оне керше (1842, 187); терѣпеѿи докъ се распопи (1845, 191); ѿд Черногораца што су ми дужни (1852, 194); у Берчели у Ђура Пашиѿа (1852, 194); перстенъ ѿдъ злата (1852, 194); Иово Никовъ Серзентиѿѿ (1866, 202); све из дершка у судове на мои рачунъ (1866, 202); за вишу тврѣћу (1866, 202).

6. 2. У паштровским исправама, са много мањим степеном очекиваности, за обиљежавање вокалног *p* налазимо гласовну комбинацију *ap*⁹ — она је најчешће лексички дистрибуирана у ријечи крст: учиних карст за не умиуѿи писат (1705, 25); за неумиуѿи писати чини карстъ (1825, 133); сиедокъ на карстъ Андрие (1833, 144); сѣдокъ на карстъ (1834, 163); своиомъ рукомъ чинимъ карстъ (1866, 202); сведок на карстъ (1876, 203); али се налази и у другим

⁹ Милан Решетар сматра да се *ap* у нашим споменицима, по узору на латинске и италијанске документе, употребљава још од 15. в. (и многе паштровске исправе написане су на италијанском језику), босански фрањевац Папиѿ за вокално *p* редовно биљежи *ap* [Чигоја, 2001: 41]; налазимо је у језику Петра Хекторовиѿа [Младеновић, 1968: 61]; Јеролима Филиповиѿа [Игњатовић, 1974: 42]. Секвенцу *ap* понекад употребљавају и писци са простора Црне Горе: С. М. Љубиша [Тепавчевић, 2010: 50]; Марко Миљанов користи комбинацију *ap* и на почетку и у средини ријечи [Глушица Биговић, 1997: 21]; и Његош у Лијеку јарости турске има примјер *лакардија* [Младеновић, 1989: 54] — нав. према: Тепавчевић, 2010, стр. 50, фусн. 73.

лексемама: помоѡ матери и парђию (1780, 57); ѡд парђие му е криво (1780, 57); находим се у арђавъ¹⁰ животъ (1801, 94).

Знајући за прилике у савременом паштровском говору два примјера у паштровским исправама из 18. вијека посебно су нас заинтересовала: ако ли би умари мои синъ (1775, 51); ако ли би умаро мои синъ (1775, 53). Наиме, и у паштровском говору у радном глаголском придјеву на -о (< -рл) испред *p* умеће се вокал *a*, усљед чега долази до девокализације сонанта *p*¹¹. Појава је скоро ограничена на облик *умро*: кь^а(д) ње мѡј ђед пѡп ѡмаро, ѡмаро ње мѡл, Пѣро покѡјнѡ ње ѡмаро, приѡе двије гѡдине ѡмаро; у другим лексемама ријетко је биљежена: ѡдаро га жѡва, ѡдаро ње вѡше, сѡтаро се низ онѡ стѡену Но, ни лик *умаро* није у Паштровићима обавезан, напореда са њим у употреби је и књижевни *умро* (мада је *умаро* типичнији): о(н) ње ѡмро тѡмо, ѡмро ње у Аризѡну, Стѡво ње ѡмро скѡро, ѡмро ње, ѡмро [Јовановић, 2005: 90].

6. 3. У облицима глагола *vrhti глас *p* је задржао вокалску функцију, а за паштровски говор интересантан је и због још једног разлога — фреквентност, посебно облика презента и перфекта, обезбијеђена је конотацијом значења: ликови *вршем*, *вршеш*, *врше*, *вршо*, *овршо*... имају значења глагола *ударати*: дѡбро ме извршѡ, вршили смо и мѡ њѡ(х), пошто ме дѡбро овршѡ, знѡли су да не вршѡ [Јовановић, 2005: 92]. У паштровским исправама, у Књизи из 1990. године, овај глагол није употријеђен.

6. 4. Уметање *a* испред вокалног *p*, које има функцију девокализације, још је забиљежено у ријечи страног поријекла *фарицулѡт*. Дакле, у питању је одређено одступање од изворнога италијанског лика: *fazzoletto* (марамица, женска марама): стѡ(в)ѡ *фарицулѡт* онѡ

¹⁰ У језику Петра I регистрован је само један примјер са *ар* — и то баш у лексеми *рђав* [Остојић, 1976: 44].

¹¹ За ову језичку црту знају и неки други црногорски говори. „На територији Ријечке нахије и Црмнице и дуж Црногорског приморја од Грбља до Зубаца — сматра Лука Вујовић — *p* у радном глаголском придјеву прелази у *a^ep* (*e^ap*)“ — само што он у тој позицији глас *p* сматра за носиоца слога [Вујовић, 1969: 143]; У Љубишиним штампаним дјелима налазимо примјере девокализованог вокалног *p* у позицији пред вокалом *o* < *л*: *упаро*, *одаро* [Тепавчевић, 2010: 50]. Испред црмничког *p* у овим позицијама умеће се сварабактички полугласник, а *p* и даље остаје вокално [Милетић, 1940: 277]. Помало чуди да на простору Паштровића, гдје је рефлекс полугласника вокал сличне боје (као у *ар*, *a^ep* — како га виде Милетић и Вујовић) имамо уметање чистог нормалноштокавског вокала *a*, исто као у срењокатунско-љешанским говорима [Пешикан, 1965: 102].

вѣликӣ преко главѣ; е, *фарицулѣт* се то зовѣ, убра̀дѣла *фарицулѣт*. У југоисточној Боки, усталио се лик *фацулѣт* — и то само у значењу „цепна марамица“ [Весна Липовац-Радуловић: 1998: 78], а у том је лику, за разлику од савременог говора, потврђен у паштровским исправама: два фацулѣта дупли (1802, 95); фацулѣте двадесѣтѣ чѣтири (1843, 189). *Р* је, међутим вокално у позајмљеници *фр̣кун̣* и изведеници *фр̣кун̣њ^ац* (вјероватно води поријекло од итал. *briscone* — поодрастао дјечак око 14–15 година) ријеч која је нашем деклинационом систему прилагођена додавањем суфикса *-(а)ц* на измијењену романску основу): *бѣ'о фр̣кун̣њ^ац* ки овѣн; *бѣ'о* је већ *фр̣кун̣њ^ац* десе(т)-двань^аес(т) гѣдинь^а; *дѣ'еше* догоми *фр̣кун̣*, та̀ко пе(т)нѣ^аес гѣдинь^а, *фр̣кун̣њ^ац*. Ова је лексема, у овом лику, веома присутна у Паштровићима, рекли бисмо да је особено паштровска; у сродним говорима — сусједним и нешто удаљенијим — употребљава се само *фр̣кун̣*, а не *фр̣кун̣њ^ац*. У тим говорима створен је и глагол *отфр̣кнѣт* — поодрасти.

6. 5. Паштровски говор (као и други црногорски приморски и сродни говори¹²) напореда са девокализацијом *р* познаје и другачије процесе — у књижевном језику консонантско *р* могло је, усљед разних престилизација, долазити у позицију носиоца слога, појаву коју у паштровским исправама штампаним у Књизи из 1990. године адекватним примјерима нијесмо могли потврдити. Веома досљедно консонантско *р* прешло је у вокално, губљењем вокала *а* из иницијалног положаја, у ријечима (*А*)*рбѣнија* и (*А*)*рмѣнко* (братство и племе у источном дијелу Паштровића), и изведеницама од њих: у *Клѣс* у *Рбѣнију*, онѣмѣ на̀даљеме *Рбанѣсу*, као рѣцимо *Рбанскѣ*, на̀виши лѣгор *бѣ'о* у *Рбѣнију*, то је *Рмѣнко*, обећа̀ ни је *Рмѣнко*, о^вѣ *Рмѣнци*, кѣ ли; али и у другим ријечима и у другим позицијама (понекад и у вези са другим вокалима): *ѣмѣ* ли ѣђе *м(о)рнѣра*, *цѣ'ела м(о)рнарѣца* југословѣнскѣ, ако би дѣли *И(н)глѣзѣма м(о)рнарѣцу*, улѣви *с(а)рдѣле*¹³, *ѣјутро рѣно опрѣжѣ с(а)рдѣле*, још *гр̣*

¹² У мрковићком и црмничком говору вокално *р* је настајало редукцијом вокала: *прлас* (прелаз), *прлика* (прилика), *Врцеговина*, *прцела* (парцела) [Вујовић, 1969: 143]; *Рцеговина*, *Рбанија*, *мрњар*, *бртвулин* [Милетић, 1940: 70]; и у језику С. М. Љубише: *мрти*, *Хрцеговину*, *мрнара*, *грка*, *мрнарици*, *мрнару* — поред примјера: *Херцеговину*, *морнарица* [Тепавчевић, 2010: 49].

¹³ Лик *срдела* — сардина (млет. *sardela*, итал. *sardella*) изразито је везан за Паштровиће; у другим дјеловима југоисточне Боке усвојени лик остао је вјеран оригиналу: „*Сардѣле* су ти на̀јбоље у ма̀ј“ [Липовац-Радуловић, 1998: 306].

ча̋ пѹста̋ што вйше ста̋(в)ља̋ш, мѣне се све чинй̋ *зр̋ко*, ки жѹчаница *зр̋к*, нй̋есѹ се још *вр̋ћали* [Јовановић, 2005: 91–92].

6. До деси́лабизације гласа *p* у паштровском говору није долазило послѣ гудљења консонанта *x* — у облицима именице *врх* < вѣрѣх и предлога (најчешће сложених) са овом именицом у основи: до Гд̋лога *вр̋(x)a*, на *вр̋(x)* ђе је онај резерв(о)ар, *повр(х)* мојѣ даштѣ, *довр(х)* Челд̋брда, *совр(х)* онѣ гла(в)й̋цѣ, *повр(х)* овија̋ гред̋а, *свр(х)* Кѹка(в)ицѣ. У паштровским исправама у овој ријечи вокално *p* реализовано је у двијема варијантама — *p*: до врх̋ брда (1606, 15); по врху Петар̋ и Андрија (1606, 15); до врха потока (1606, 16); и с врха (1766, 43); с врха пути̋ћа (1807, 104); на врх̋ Бадца (1825, 133); с врха кӳћа и пут̋ь (1829, 142); по врху до врх̋ Бадца (1839, 176); а по врху до врха (1850, 193); и *ep*: що се налажи верх вешѣга камена (1606, 16); до верх̋ Гредѣ (1606, 16); Жабио верх̋ виноградиста (1606, 16); до верх гребена (1606, 16); свѣрха Петар и Андрија (1606, 16); по верху Стиѣпо Франов̋ь (1800, 90); по верху исти Миат̋ь (1823, 119); с верха Васо Глигоров̋ь (1823, 119); по верху Грегови̋ћи (1825, 134); по верху Марко (1827, 135); с верха Митар Шолага (1828, 141); с верха кӳће (1828, 141); по верху исти пут̋ь (1834, 164); с верха Стиѣпо Вуков̋ь (1842, 184); имау верху куповице (1842, 188). Напомињемо да је, како се из примјера види, у овој лексеми, за разлику од паштровског говора, и сугласник *x* реализован — осим у једном примјеру: Од̋ь ши́лока до вер̋ь главице (1876, 203).

6. 7. У примјеру *рб̋ат* вокално *p* у паштровском говору стоји према групи *a + p* у многим црногорским говорима (у говорима, на примјер, Пипера, Бјелопавли̋ћа, Куча некадашње *хрбат* добило је форму *арбат*): н̋сй̋ преко *рб̋ата* своју д̋д̋ју, добй̋ћеш по *рб̋ату*, прес̋ѣци по *рб̋ату*.

6. 8. У паштровским исправама самогласничко *p* се пише и без посебне ознаке вокалности, дакле онако како се у књижевном језику пише — ова варијанта је чешћа од *ap*, а мање обична од *ep*: вртачу на Бобов̋ь бриег̋ь (1606, 15); потвр̋ћуемо ѿво писмо (1716, 29); да плати Михату Махѣни крв̋ь, и кварат̋ь ѿд̋ь крви (1745, 39); франку крв̋у и кварат̋ь ѿд̋ь крви (1745, 39); личена крв̋ь Никца Гомили̋ћа (1798, 70); ѳ прву сетенцу (1798, 70); такоре̋ћ крв̋ь (1798, 70); сврха пут и грм (1798, 71); до Божи̋ћа првога (1798, 71); коизи пофалише и потврдише (1799, 77); до првога петка (1800, 81); да може држат̋ь, ѳживат̋ь (1800, 81); кои се потвр̋ћуе ѿ два сiedoка (1807, 104); ка се држи ѿ вас̋ь (1822, 114); потврди̋ће своѣручно (1842, 188); нота от пр̋ѣне (1843, 189). У паштровском говору вокално *p* се

налази, као и у књижевном језику, и у дугим и у кратким слогови-ма — акцентованим и неакцентованим: *натрпѣли*, *ддрли*, *жрѣтава*, *прѣст*, *стрѣшљен*, *рѣвѣ* се цѣ'ело(г) живѣта, ни'е ти пѣшка *зѣрѣала*, не *рѣѣ* // *црква*, *зѣврѣили*, *мрѣтав*, *четѣртѣ*, кѣ^а(д) кѣѣ *зѣрѣжа* [Јовановић, 2005: 89–91].

6. 9. Веома је необично, али ипак потврђено, означавање вокалности са писањем самогласника *e* иза сонанта *p* — боље рећи, секвенца *pe* једино се јавља у ријечи *крст*: о крестъ Станко потписуе (1829, 142); на крестъ Пера Иованова (1834, 164); на крест истога Стиепа (1840, 177); крестъ Стиепа Маркова (1840, 178); сѣдокъ на крестъ (1840, 178). Имајући у виду садржаје бројних паштровских исправа — „...спорови између манастира и држалаца манастирске земље, мирења, продаје, залагања, поклони, замјене, диобе, процјене, разграничења и пописи посједа, процјене штете, склапање друштва ради трговине, акти о миразу, тестаменти итд.“ [Божић, Павићевић, Синдик, 1959: XI (у предговору)], са препознатљивим шаблонима у којима наручилац документа „кои не љмијући писат чини своиом рѣком керст“ ова је фреквентна ријеч поуздан показатељ судбине вокалног *p* у паштровским исправама. Поред *ар*, *рѣ* и *ре*, за које смо дали примјере, *крст* се пише и са *p*: учинит ѣк крсте (1745, 39); крстъ Станка Маинића (1800, 81); за не љмијући писатъ чини крстъ (1807, 108); сѣдокъ на крстъ (1827, 135); сиедокъ на крстъ (1827, 135); сѣдок на крстъ Андрије (1829, 142); на крстъ исте Андријане (1842, 184); и *ер* (најчешће): чини Стане керстъ (1755, 51); чини керстъ своиомъ рѣкомъ (1755, 51); чини своиом рѣком керст (1807, 106); керстъ Станка Медина (1820, 113); керстъ Станка Никова (1827); керстъ Фране (1838, 172); за вишу ѣкостъ потвердива керстъ (1842, 184); на керстъ исте Андријане (1842, 184); потврдиће своиеручно керсте обие парте (1842, 188); — безмало, остварује се у пет различитих ликова: *крст*, *крѣст*, *керст*, *карст* и *крест*. Није необично да се у истој исправи нађу различите варијанте — у једној (1841, 182), коју ради илустрације појаве издвајамо, чак три лика: керстъ Марије жене Марка/сѣдокъ на крестъ./ сѣдокъ на крстъ. Слична је ситуација и у имену *Крсто*: на име Стиепа Крстова (1716, 29); Крсто Ника Андровић (1745, 41) // покои-нега Керста Андрије (1716, 29); Стиепу Керстову (1716, 29); *ѣ* Керсто Перезић (1716, 29); од запади Керсто Загоранин (1825, 135); Керсто Перезић (1828, 141); *ѣ* смрти Керста Никова (1833, 144); Керѣстомъ Никѣчевимъ (1845, 191); за Марка Керстова (1852, 194); при чему у овом имену истичемо једну необичну варијанту — *ир*:

Кирсто Арменко (1846, 192); секвенцу која је у истој исправи потврђена још једном лексемом: тврдо зафалисмо реченои браћи (1846, 192).

7. Иако су два извора која смо поредили различита (један писани, а други говорни), ипак су се неке заједничке тенденције могле препознати — многе појаве регистроване у исправама имају трага и у савременом говору. Наравно, и видне несагласности су показатељ природног развоја говора једне аметанастазичке области какви су Паштровићи. Закључак је: много је мање разлика између сугласничког и самогласничког *p* у савременом паштровском говору него у паштровским исправама.

СОНАНТ *m* НА КРАЈУ РИЈЕЧИ

8. Укрштањем двају гласовних система — словенског и романског — у говорима дуж обале Јадранског мора настајале су одређене карактеристичне црте, у науци о језику познате као адријатизми или далматинизми¹⁴. Иновације поникле негдје на Приморју усталиле су се, са различитим степеном учесталости, и у штокавске и у чакавске приморске говоре (али и у неке говоре који нијесу сасвим близу обали)¹⁵ — наравно, ове особине присутне су, у

¹⁴ Присуство особина, као што су: промјена *љ* у *ј* (*бѡје, љје*), сонанта *m* у *n* на крају ријечи (*гледѡн, рукѡн*), квантитативна неиздиференцираност сонанта *p* у слоготворној функцији (*кѣв, цѣква*), лабијализовани изговор вокала *a* у дугим слоговима (*ѡ^o*), поједностављивање сугласничке групе *чк* у *шк* (*мѡшка*) само су неке од заједничких особина штокавских и чакавских говора које су у ове говоре изгледа ушле као директни утицај романско-словенске језичке интерференције.

¹⁵ Да бисмо провјерили степен вршења процеса дебилабијализације сонанта *m* у финалној позицији у ријечи имали смо увид у описе неких савремених хрватских штокавских, чакавских, прелазних штокавско-чакавских, а дијелом и кајкавских говора, као што су — Анкица Чилаш Шимпрага: говор Кривога Пута код Сења (у дијалектологији познат као западни босанскохерцеговачки дијалекат, који припада млађим икавским говорима); Томислава Бошњак Ботица, Мира Менац Михалић: говор Ловрећа (новоштокавски дијалекат шћакавског типа у западном дијелу Имотске крајине); Маријана Томелић: говор Пакоштана (јужночакавски икавски дијалекат са задарског подручја); Лина Плишко: мјесни говор Хлиштића (прелазни штокавско-чакавски говори области Тињанштине). Погледали смо и неколико радова из веома комплексне истарске зоне која представља јаку мјешавину различитих језичких и дијалекатских говорних типова — наиме, ријетко се у Истри нађу и два села са јединственом говорном сликом — такви су радови: Силвана Вранић, Ива Мочибод, Прилог истраживању говора

одређеној мјери, и у појасу црногорских приморских говора, па и у паштровском. Једна од таквих појава јесте и прелаз *м* у *н* на крају ријечи, а њене домете — и у говору и у писаној ријечи из области Паштровића — желимо на поузданом материјалу да провјеримо. За то постоје повољни предуслови: сонант *м* чест је завршетак граматичке морфеме — 1. л. једн. презента код ријечи са конјугацијом, инструментал једнине код ријечи са деклинацијом; осим тога, судбину овога гласа праћена је и у позицијама када се налазио на крају лексичке морфеме (тим слиједом ћемо прегледати и упоређивати грађу из исправа и говора).

8. 1. Исправе из 17. и 18. вијека, објављене у Књизи из 1990. године, без обзира на то да ли је сонант *м* завршетак граматичке или лексичке морфеме, потврда су његове стабилне употребе (осим у два примјера) — писање *м* или нешто чешће *мѡ* (полугласник на крају пише се по традицији) једина је дилема:

с моимѡ браћомѡ Петромѡ и Андриѡмѡ (1606, 15); потписахѡ моиѡмѡ рукомѡ (1606, 15); Миатомѡ Станковиѡм (1716, 29); предѡ свиѡмѡ пукѡмѡ (1716, 29); я мислимѡ да самѡ капацѡ (1600, 15); сигураѡмѡ зѡ добрима моиѡма (1767, 44), сигураѡмѡ више речѡну браћу (1775, 55); тако ми свиѡта на кои идемѡ (1784, 58); исповѡдѡмѡ предѡ щѡдоцима (1794, 66); коѡ не гредѡ костѡмѡ стари (1745, 39); седамѡ капакѡ роѡе (1775, 51); учиниѡсмо седамѡ талиѡрахѡ (1775, 51); белѡмѡ и столѡбѡлѡмѡ (1794, 66) // кућѡм, подкућѡнициѡм ((1606, 16); кушѡмомѡ от наше земѡе (1716, 29); сетѡнца помѡћу Махинићѡм и Савѡм (1758, с нашиѡм банком разѡмѡлесѡм (1780, 57); пред свакиѡм судѡм или ти господѡром (1798, 71); з братѡм и синовѡцем (1798, 71); чистиѡм шкритѡм (1798, 71); даѡм ѡву копиѡу (1606, 16); видим га (1716, 29); коѡ се ѡбѡлегаѡм моиѡма братѡч[ѡд]ѡма (1766, 43). Вѡма често, у истој синѡтагми, употриѡјѡдиће се ѡбје вариѡанте: пред нама и судѡмѡ нашиѡм (1745, 40); могаѡсмо досѡћѡ правѡдом нашѡмѡ (1758, 42).

8. 2. Међутим, интересантнији од свих су два примјера (исправе из другѡе и треће деценије 18. вијека) са графѡмом *н* (односно *нѡ*) у финалној позицији — јѡдан у енклитичком ѡблику глагола *јѡсам*:

Карѡјѡбе (јужночакавски говор на истарском подручју) и Ирена Дрѡић, Силвана Вранић, Језичне значајке мјѡснога говора Лѡпе (сјеверозападни чакавски екавски међудијалекат — сјевероисточни диѡ Опатијског красѡ). Наравно, консултѡвали смо и ситуацију са Црној Гори ближим хрватским приморским говорима, какви су сусѡдни говор Кѡнавѡла, те говор Цѡвтѡта.

ево санѣ био оста сиракѣ (1716, 29); други у инструменталу социјативу — реализованом без предлога *с*: *Ѓвон* и *баџине* дѣеше свема уедѣно (1726, 30). Знајући за прилике у савременом паштровском говору и паштровским исправама из 19. вијека очигледно је да није у питању штампарска грешка већ наговјештај поремећаја у дистрибуцији сонанта *м* на крају ријечи, појаве која ће се током следећег стољећа, што ће показати дата грађа, интензивирати.

Презент

Исправе:

м > *н*: а сигураван га с мшиема ѡсталиема дѡдбрима (1833, 144); зато га сигураенѣ с моиема .д. добрима (1834, 165); и тако га ѡставланѣ на добри и мирни пошешѣ (1840, 177); и тако га сигураванѣ *па* исти Стиепо (1840, 177); коему даенѣ област да е може уживати (1842, 186); даен му областѣ да се господарѣ наплатитѣ (1842, 186); да му доћенѣ видати неговога сина (1845, 191); ѡчитуенѣ я ниже именовати (1850, 193); законитѣ нотѣ што иманѣ у Зети (1852, 194);

м: потѣверѣћуемѣ неговиенѣ керѣстомѣ (1829, 143); кои називамѣ се на исти денѣ плаћену (1834, 164); да ви се молимѣ (1846, 192); за већу *пакостѣ* подпищемѣ моиомѣ рукомѣ.

Говор:

м > *н*: *знѣн* Лѣку, *бѣчан* ѣ брѣзду па *остѣљѣн*, очѣк ми коѣима *глѣдѣн*, *нагрѣћен* и *прѣшиѣн* жѣто, *ѣден* да *крѣден* нѣрѣду, нѣкоме не *идѣн*, да не *прѣспѣн*, *јѣ* не *мрѣзн* тѣ; не да се *фѣлин*, и *излѣзн* *јѣ*;

м: *ѣмѣм* о(д) *ћѣвѣрѣ*, тѣ не *знѣм*, да не *обрѣљѣм*, *јѣ* *мѣрам* тѣ; да *трѣкнѣм*; не *нѣјем*; *мѣслѣм* да је бѣла ѣѣдав.

Посебни колорит, због учесталости употребе у свакодневној комуникацији, паштровском говору дају форме глагола *сам/јесам/нијесам*, које се у основном слажу са општим тенденцијама, и с малом резервом — са врло ријетко изговореним гласом *м*:

м > *н*: што *сѣ^ан* прежѣвѣла; *јѣсѣ^ан*, дѣгоми; да *сѣ^ан* биѣо за тѣѣ(м); *нѣјесѣ^ан* дѣдобро запѣзиѣо;

м > \emptyset ¹⁶: дѣгами *сѣ^а(м)* дѣдобро пѣмтѣѣо; затѣ *сѣ^а(м)* остѣла; а, *јѣсѣ^а(м)*, *јѣсѣ^а(м)*; *нѣјѣсѣ^а(м)* ни вѣдиѣо;

м: *јѣсѣ^ам* ли угасѣѣо вѣтру; *нѣјѣсѣ^ам* у тѣ.

¹⁶ Занимљиво, у говору Конавала сонант *м* је стабилан глас у свим позицијама у ријечи, чак и у финалној. Стабилност гласа *м* у конавоском говору ремете једино енклитике *сам* и *вам* које се често појављују без финалнога *м*, као у примјерима: што *са* *јѣ*, за ѣвѣ *са* се смѣјѣ, што *са* рѣдиѣ, па *са* све знѣ, што *са* наѣчиѣ,

Овај глагол се и у исправама ријетко налази са реализованим *м* — прелаз *м > н* скоро да је редован:

џо [с]ан се енчио Цану (1801, 94); џо сан се енчио у Цана (1801, 94); сва ова више писато миеста санъ била аквистала (1815, 110); перђию що санъ била пониела (1823, 121); нџзинъ четверти дио санъ купио (1825, 132); А *м* исти Радо есанъ дужанъ (1852, 195) // и Цану самъ дужанъ (1801, 94).

Инструментал

Исправе:

м > н: више речена Маре своинъ руконъ чини керстъ (1823, 121); ђустаменатъ с Миатонъ Маиниџемъ (1823, 121); за ниховиенъ братонъ покоимиемъ Томаномъ (1823, 121); да ие веровато пред свакиенъ судомъ предъ коиенъ би излегло ово писмо (1833, 163); чини керстъ своионъ рукомъ (1834, 164); с рукомъ одъ форинахъ 9 (1841, 180); с рукомъ одъ суда (1842, 186); Андрия Вукчевъ Медињ с моиезиенъ синонъ Ивонъ (1841, 180); Да има датъ речени Миатъ синон Радонъ фиорина сестъ (1842, 187); исзлеже пред нама и судонъ нашиемъ (1846, 192); С овиен изверсива иедан друго-ме (1842, 188);

м: Ово ђе Станко платити аспромъ или земломъ (1824, 128); Миатъ Маиниџъ неговиен синонъ Радом (1842, 187); С овомъ нашомъ суџескомъ сентенциомъ (1846, 192); коџ би удата за неговиенъ синонъ Туромъ (1843, 189); потъверъџуемъ неговиенъ керъстомъ кои учини неговонъ рукомъ (1829, 143); за ниховиенъ братонъ покоимиемъ Томаномъ (1823, 121); кџесмо продати и продасмо џрмомъ (1828, 141); џрмомъ и џ вечни виекъ (1828, 141); предъ вама и вашиемъ банкомъ (1846, 192).

Говор:

џдџата за *ониџен шдџферон*, *меџутџџен* он пошд, с *кџн* разговџрџн, за оvon *пџџсмдн* трџгао, с *жџенон* и *џетџтон*; граџдџ^ио кџџу с *фамџлиџдн*; скоџило ту пре(д) *нџрддон*; *пџткон* нџјвише; дџила за Лџку *Балиџен*; са *Стџнон* са џџевон *тон жендн*; *овон прџликидн*; је(д)но пџџце меџу *је(д)нон брдон* и *дрџгдн брдон*; с *онон здрџвдн ндгдн*; пџкрџла *ондн шџмон кџџу*;

С *Мџланом* је дџшд; су (о)*ниџем пџтом*; с *Ивом*.

тџ би *ва* *џ* *мдгд* — иначе јако честој могуџности у паштровском говору [Кашиџ, 1995: 282].

Лексичка морфема

Исправе:

двадесетъ и седенъ талиере (1815, 110); у попа Ивана талиере седенъ и добитъ две (1842, 184); у Ђура Никчева Медиговића талиере седенъ и добитъ етну (1838, 174); у Митра Радановића талиере осенъ и добитъ две (1842, 184); за талиерахъ ѡсанъ у фиорине (1842, 184) // талиера седамъ и либре осамъ (1824, 128);

Говор:

сѣдъ^н Побѡра, деведѣсет и *дѣсь^н*, *дѣсь^н* сѣти ѱвечѣ, нѣйтежѣ *прѡблен*, не вѡлѣн *комунѣзан* // вѡлѣ гѡре *сѣм*; дѣгѡ вѣликѣ *дѣм*; ѡпѣсно ако си *сѣм*; свѣкѣ *сѣм* у самѣцу; за мѡј *пѡјѣм*.

Напоредност у дистрибуцији финалних *м* и *н* често се биљежи у истој реченици (обично у инструменталу) многих исправа насталих у 19. вијеку:

предъ свакиенъ сѣдомъ али ти господаронъ (1823, 119); Ђуру Медиговићу Никчеву щ нѣговонъ браћомъ урмицомъ у вѣчни виѣкъ (1825, 132); потъверѣћуемъ неговиенъ керѣстомъ кои учини неговонъ рукомъ (1829, 143); даде Миатъ синон Радом Маинићъ (1842, 187); *ком* би удата за неговиенъ синонъ Ђуромъ (1843, 189); г[осподиномъ] Маркомъ Стиеповиенъ Греговићъ (1845, 191).

Многе се исправе завршавају „овјером“ — „урмом/урмицом у вѣчни виѣкъ“ (урвом/урмицом/урмом (рум. *urma*) — трагом, за све потомке (значање ријечи је дато према Рјечнику маѣе познатих ријечи у Књизи из 1990, стр. 219). И овај су шаблон писари реализовали, у сагласности са стањем у мјесном говору, у варијантама са *м* и *н* на крају ријечи:

нѣговиема послѣдниема урмонъ у вечни виѣкъ (1825, 130); 1825, 132: Ђуру Медиговићу Никчеву щ нѣговонъ браћомъ урмицомъ у вѣчни виѣкъ (1825, 132); урмонъ у вечни виѣк (1833, 144); продасмо урмонъ у вечни виѣкъ (1836, 169); речени конавлићъ леберасмо урмонъ Раду (1836, 169); нѣговиема пошлѣдниема урмонъ у вѣчни виѣкъ (1837, 170); послѣдниема урмонъ у вѣчни виѣкъ (1838, 175);

продахъ и либерахъ урмомъ у вечни виѣкъ (1828, 141); урмомъ у виѣкъ (1829, 142); послѣдниема урмомъ у вѣчни виѣкъ (1839, 176); то продадок и продакъ урмицомъ у вечни виѣка (1840, 179).

8.3. У вези са овом лексемом један нам је лик, иако може изгледати као штампарска грешка, посебно привукао пажњу — лик без написаног финалног *м*: урмо у вѣчни виѣкъ (1876, 203). У истој исправи лик без финалог *м* потврђен је још са једним примјером

— и то опет пред самогласником: ако би га ко мовеца руко одъ суда (1876, 203). Већ у првом контакту са типичним Паштровићима уочљиво је да се глас *м* на крају ријечи замјењује гласом *н*. Но, то је само једна могућност — *м* се у овој позицији може и изговорити (како смо показали), а веома блиско паштровском језичком осјећању у данашње вријеме јесте и пропуштање његовог изговора — често и пред самогласником, какви су ова два примјера из исправа: *збѡго(м)* из *кѹћѣ*; с *ови(м)* *ѡце(м)* Илѣјинѣ(м); са *своије(м)* учитељо(м); *кунѣ(м)* и(м) се Бѡгон; са *оно(м)* апотекарѣцѡ(м); са *Ђуро(м)* ѡвиѣ(м). Пропуштање у изговору крајњег сугласника је општепаштровска јако изражена тенденција (у свијести типичног Паштровића дошло је до морфологизације окрњених форми) — при чему природа сљедећег сугласника и није од пресудног значаја; појава је нарочито изражена у сантхију: не *бо'и(м)* се ја; *чи(м)* су пѡшли; с *нашо(м)* *бѡркѡ(м)* на ѡстрво; ни (с) *Ђуро(м)* *Рѡдо'иѣ(м)* с Прѣжнѡга; за *Блѡжо'ѡ(м)* *кѹћѡ(м)* тѡмо; са *дебѣли(м)* *шири(м)* пѣтѡма; са *тије(м)* ками'ѡно(м) ишли; за *колѡнѡ(м)* *њѣмачкѡ(м)* до Прѣжна; за *нѣкије(м)* *Рѡдо(м)* Медѣнѡ(м) из Пѣтровца; *прилико(м)* рѣдѡња. И не само у сантхију, савремени паштровски говор показује изразиту склоност ка пропуштању изговора посљедњег сугласника у говорном такту: кѡлко ике ја *познѣѣ(м)*, *коиѣ(м)* *Лазо(м)*, *зѡ(ј)* *е(д)*но с *овиѣ(м)* ѡцем *Илѣјинѣ(м)*; зарѡтила с *Аѹстријѡ(м)*; пошѡ с *намјерѡ(м)*; ѣ ѣу ја да *идѣ(м)*; *међутѣѣ(м)*. Пошто је *м* и граматички наставак за прво лице једнине презента, његовим неизговарањем долази до обличког изједначавања са трећим лицем (то може понекад доводити — ако немамо посебних језичких јединица, или сигуран језички контекст — и до непрецизности у преносу информације од пошљаоца ка примаоцу): *вјѣрује(м)* да је овѡѣ; *нѣ знѡ(м)* кѡко; не *бјѣжи(м)* никуѣ; *нѣмѡ(м)* ништа при сѣбе; да ји *кажѣ(м)* да су остѡли здравѡ; *лежи(м)* при вратѣ; *нѣу* да *узимљѣ(м)* ове пѡре; не *вѡли(м)* ни коме да *идѣ(м)* на тѣрѣт; што *имѡ(м)* да *рѣчѣ(м)*.

Да је процес дебилабијализације финалног *м* у 19. вијеку увелико захватио писану ријеч насталу у паштровском крају потврде су поједине исправе са готово редовно написаним финалним *н*, без обзира да ли је овај сонант на крају граматичке или лексичке морфеме — 1841, 181: *у муниду куренту осанъ*; а *зѡдоговоронъ* моего мѹжа; *ѹо санъ* редитала; *коя земля зове се именонъ* на Кастио; а то *продаенъ* Мияту Маинићу; *разумиѹћи се да продаенъ* що се наѣ мећу речене кунфине; а *нима ресалваенъ* нихове делове. да *инъ* остаю франке; *говоринъ* и *нѹмеронъ* осанъ; *учиниѣ*

своионъ руконъ крсте; 1850, 193: говори нумеронъ двадесетъ; урмонъ у вѣчни виекъ; ѿставланъ на мирни и слободни е пошешъ; с моиенъ добрима; ако би га ко сагна с руконъ од суда; 1852, 194: законитѹ нотѹ што иманъ ѹ Зети; дужанъ талиере седенъ; ние ми да добити седен године.

8. 4. Мада је појава преласка гласа $m > n$ на крају ријечи позната и другим црногорским говорима на Приморју (па и неким сусједним континенталним говорима — црмничком¹⁷, на примјер) ипак степеном њене раширености издваја се паштровски. За говор паштровског источног сусједа Спича Радомир Алексић, додуше у краћим извјештајима [Алексић, 1940: 37; Алексић, 1941: 18], даје двије донекле различите оцјене: у првом — да спичански говор готово и не зна за прелаз сугласника $-m$ на крају ријечи у $-n$; а у другом — да се сугласник $-m$ на крају ријечи често замјењује сугласником $-n$ ¹⁸. Без обзира на ове различитости, једно је за црногорске приморске говоре ипак сигурно: идући приморским појасом од Паштровића даље ка југу прелазак $-m > -n$ слаби — на крајњем југу, у говору Мрковића, његов испитивач Лука Вујовић забиљежио је свега два примјера: *таћи-се пла^он* и *чуо-сь^ан*, за које сматра да су „прије остатак млетачког утицаја из 15–16. в., него утицај Паштровића, гдје је ова гласовна промјена општепозната“ [Вујовић, 1969: 209].

8. 5. А каква је ситуација ако се од Паштровића крене јадранском обалом према западу — у говорима Дубровачког приморја, и још даље у чакавским говорима. У говорима Цавтата и Дубровника финално $-m$ се изједначава са n и дијели његову судбину: *mlâtin*, *òsan*; а чува се једино, како каже Далибор Брозовић, „редуциран или не, (само ако морфолошки алтернира с предвокалском позицијом: *drò:m // drò:^m // drò:m*, *kràm*, „храм“ [Брозовић, 1981: 500]. И у приобалном појасу од Макарске до Плоча, у јужнодалматинско икавско-шћакавском говорном типу „на крају речи

¹⁷ У селима према Приморју понекад се чује *glāvōn*, *ѿсам*, *пѿсѧ-сан*, *прѿчѧн*; а на цијелом подручју Црмнице, напоредо са обичнијим *сѿдам*, *ѿсам*, чује се *сѿдан*, *ѿсан*; осим тога, у цијелој се области, под утицајем приморских говора, умјесто финалног m употребљавају облици са неке врсте прелазним гласом између m и n : „усне се затворе као при m , али се отворе пре него што се заврши носна артикулација тако да се при крају гласа добива утисак налик на n (=м)“ [Милетић, 1940: 365, 367].

¹⁸ У најновијем истраживању спичанског говора [Поповић, Петровић, 2009: 1–275] сонант m на крају ријечи је стабилан глас.

м > н: *седан, осан, на вратин, по раскришћин, са чељадетон, трновин коцен, с ножинон, нисан, враћан се, ногон, под орајон*“ [Пецо, 1978: 118]. Да је прелазак *м > н* изражени адријатизам показује и ситуација у чакавским говорима, а потврде стижу из говора Тињанштине¹⁹, Пакоштана у Задарском подручју²⁰, док је, на примјер, у говору Липе, једном сјеверозападном чакавском екавском међудјалекту у Истри, адријатизам *м > н* „sustavno proveden: ne *mōren*, ne *shvācān*, *san*, *rēčēn*, *dōjdēn*, *nīsan*, *oven*, *š čen*, *z mlekon*; čak i u uobičajenim primjerima leksikalizacije, kada nije riječ o nastavačkome /m/, ako neutralizacija ne uzrokuje promjenu značenja *sēdan*, *ōsan*“ [Drpić, Vranić, 2000: 25]. И у једном другом говору на полуострву Истри — јужночакавском говору Каројде — „Fonem /m/ zamijenjen je fonemom /n/ na dočetu gramatičkoga morfema: *blagon...*; *drugin...*; *materon*; *našin*, *ničin*, *nikin*, sa *nikin*, sa *kin*; *nisan*, *vidin*, *znan*, *grien*, *živin*, *uzmen* itd., te rijetko na dočetu leksičkoga morfema, npr. *sedan*“ [Vranić, Močibob, 2006: 28]. Иначе је у јужним и југозападним прелазним кајкавско-чакавским говорима Истре прелаз *м* у *н* на крају ријечи извршен [Пецо, 1978: 127]. Чакавски елементи *м > н* забиљежени су и у штокавским говорима залеђа сењског, у мјесном говору Кривога Пута²¹ те западном дијелу Имотске крајине (*ōsan*, *krāvōn*) [Vošnjak Botica, Menac Mihalić, 2006: 25–41], дакле у млађем икавском новоштокавском дијалекту шћакавског типа.

9. Појава преласка *м > н* у наставцима и непромјенљивим рјечима, коју дијалектолошка литература приписује утицају чакавских говора, проширила се и на нечакавске говоре дуж јадранске обале. Овај адријатизам или далматинизам налазимо и у многим приобалним говорима — дакако и црногорским приморским, посебно бококоторским говорима (и неким околним), без обзира да ли су новоштокавског или зетско-јужносанџачког типа. Идући од приобаља Истре ка Црној Гори процес дебилабијализације

¹⁹ У говорној зони Тињанштине, у мјесном говору Хлиштића, забиљежени су следећи примјери фонетске неутрализације — „u glagola -1. l jd. prezenta: *iman*, *san*, *poznan*; u pridjeva -Lok.jd. na *teplen*; u imenica -Ijd. z *vodon*, u zamjenica u *tin*, u *ovin*, Imn. *njin* (= *njima*), Dmn. k *nan*; u brojeva *sedan*, *osan*“ [Pliško, 2007: 101].

²⁰ „U ispitanoj zoni govora završno se /m/ debilabijalizira u pojedinim vrstama riječi — u imeničkim oblicima: *ālbun*, *č'kvōn*; u zamjenicama: *kōjōn*, *nan*, s *ōvīn*, *š njīn*, *van*; brojevima: *ōsan*, *sēdan*; glagolskim oblicima: *īman*, *čūvan*, *dārivan*, *d'ržin*, *imāden*, *jēsan*, *plīvan*, *san*, *ūzmen*“ [Tomelić, 2006: 99].

²¹ „Fonem je *m* na kraju nastavačnih morfema prešao u *n*: *ēsan*, *īman*, u *svākōn*, L.jd.sr.: s *āutiīn*, *kāmeñon*, *godinan* I mn. itd.“ [Šimpraga, 2007: 64].

финалног *м* је интензиван све до области Спича, гдје није ни потврђен. А на „задњој станици“, у Паштровићима, је изражено присутан што савременом паштровском говору, с обзиром да је сонант *м* чест завршетак граматичких морфема, даје особен колорит. Сонант *н* умјесто *м* ушао је, нарочито у документима из 19. вијека, и у писану ријеч — паштровске исправе нуде обиље потврда, међутим, у језику Стефана Митрова Љубише (1824–1878), познатог ствараоца са подручја Паштровића, писање сонанта *м* на крају ријечи, у свим категоријама које смо посматрали, је редовно.

10. Иако су два извора која смо поредили, односно у њима пратили три фонетске црте — вокалску групу *-ао* на крају ријечи, вокално *р* и дистрибуцију финалног *м* — различита (један писани, а други говорни), ипак су се заједничке тенденције могле препознати — многе појаве регистроване у исправама, настале прије више вјекова, имају трага и у савременом говору. Судбина вокалске групе *-ао* и у исправама и у говору зависи од њеног поријекла (*-ал > -а*, *-ѡл > -о*). Што се ознака за вокално *р* тиче оне су у исправама разноврсније, само ту морамо ставити одређену резерву: мјешавина разних фонетизама (*-ар*, *-ер*, *-р*, *-рѡ*, *-ир*, *-ре*) какву налазимо у документима, лако може бити манир појединих писара, аутоматизам у писању који не мора да значи такав изговор. На крају, адријатизам *м > н* на крају ријечи увелико је захватио писану ријеч насталу у Паштровићима (посебно у 19. вијеку), појава је праћена у говори-ма дуж јадранске обале, а показало се да је идући од приобаља Истре ка Црној Гори процес преласка финалног *м* у *н* постоји све до области Спича, а изражено присутан у сусједном савременом паштровском говору. Ипак, не треба схватити како језик Паштровских исправа и паштровски говор иду у свему заједно — пронађене су и покушале се објаснити и одређене разлике.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Алексић, 1940: Радомир Алексић, *Извештај о маинском и сичанском јовору у Црнојорском приморју*. Београд: ГЗСВС VII, 36–37.
- [2] Алексић, 1941: Радомир Алексић, *Извештај о исијивању сичанској јовора*. Београд: ГЗСВС VIII, 15–22.
- [3] Бојовић, Лукетић, Шекуларац, 1990: Јован Р. Бојовић, Мирослав Лукетић, Божидар Шекуларац, *Паштровске исправе*. Будва: Историјски архив Будва, НИО „Универзитетска ријеч“, Књига 2.

- [4] Божић, Павићевић, Синдик, 1959: Иван Божић, Бранко Павићевић, Илија Синдик, *Пашићровске исјаве XVI-XVIII вијека*. Цетиње: Књ. 1, Државни архив НР Црне Горе.
- [5] Bošnjak Botica, Menac Mihalić, 2006: Tomislava Bošnjak Botica, Mira Menac Mihalić, *Vokalizam i akcentuacija govora Lovreća*. Zagreb: Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, br. 32, 25–41.
- [6] Brozović, 1981: Dalibor Brozović, *Cavtat*. Сарајево: Фонолошки описи сх/хс, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом, Поседна издања АНУБиХ, књ. IV, Одјељење друштвених наука, књ. 9, 497–507.
- [7] Vranić, Моћибоб, 2006: Silvana Vranić, Iva Моћибоб, *Prilog istraživanju govora Karojbe*. Rijeka: Fluminensia, god. 18, br. 2, 23–36.
- [8] Вујовић, 1969: Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекаит*. Београд: СДЗб XVIII, 73–398.
- [9] Глушица Биговић, 1997: Рајка Глушица Биговић, *Језик Марка Миљанова*. Подгорица: Културно-просвјетна заједница.
- [10] Drpić, Vranić, 2000: Irena Drpić, Silvana Vranić, *Језичне значајке тјеснога говора Липе*. Rijeka: Fluminensia, god. 12, br. 1–2, 17–36.
- [11] Игњатовић, 1974: Душанка Игњатовић, *Језик шийамјаних дела Јеролима Филиповића фрањевачкој њисца XVIII века*. Београд: Библиотека Јужнословенског филолога, 5.
- [12] Јовановић, 2005: Миодраг Јовановић, *Говор Пашићровића*. Подгорица: Универзитет Црне Горе, Библиотека Филозофско-филолошке науке.
- [13] Јовановић, 2010: Миодраг Јовановић, *Денђалне оклузиве у Пашићровским исјавима у њоређењу са њашићровским њовором и језиком С. М. Љубише*. Крагујевац: ФИЛУМ, Српски језик, књижевност и уметност, Зборник радова са V научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, књ. 1, 351–370.
- [14] Јовановић, 2011: Миодраг Јовановић, *Процеси јојњовања сонанајта л и н и сродне њојаве у Пашићровским исјавима и њашићровском њовору*. Подгорица: ЦАНУ, Гласник Одјељења умјетности 29, 87–103.
- [15] Јовановић, 2015: Миодраг Јовановић, *Двије особине њласовној сисјема Вукове Писменице у њоређењу са Горским вијенцем*. Крагујевац: ФИЛУМ, Путеви српских идиома, Зборник у част проф. Радивоју Младеновићу, поводом 65. рођендана, 351–366.
- [16] Кашић, 1995: Зорка Кашић, *Говор Конавала*. Београд: СДЗб XLI, 241–396.
- [17] Липовац-Радуловић, 1998: Весна Липовац-Радуловић, *Романизми у Црној Гори — јујозајадни дио Боке Којорске*. Нови Сад: Библиотека Поседна издања, друго допуњено издање, МБМ-плас.
- [18] Милетић, 1940: Бранко Милетић, *Црмнички њовор*. Београд: СДЗб IX, 211–663.
- [19] Младеновић, 1963–64: Александар Младеновић, *Језичке особине Вукова краја из 1861. њодине*. Београд: ЈФ XXVI, св. 1–2, 293–336.
- [20] Младеновић, 1968: Александар Младеновић, *Језик Petra Hektorovića*. Нови Сад: Матица српска.
- [21] Младеновић, 1989: Александар Младеновић, *Књија о Њејошу*. Београд — Горњи Милановац: Књижевне новине, Дечје новине.

- [22] Мусић, 1972: Срђан Мусић, *Романизми у северо-западној Боки Кошорској*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, књ. ХЛI, 1–274.
- [23] Остојић, 1976: Бранислав Остојић, *Језик Пејџра I Пејровића*. Титоград: ЦАНУ, књ. 8, Одјељење умјетности, књ. 1.
- [24] Остојић, 1989: Бранислав Остојић, *Језик Мемоара војводе Анђа Даковића*. Никшић: НИО „Универзитетска ријеч“.
- [25] Пешикан, 1969: Митар Пешикан, *Староцрногорски, средњокашунски и љешански јовори*. Београд: СДЗБ XV, 1–294.
- [26] Пецо, 1978: Асим Пецо, *Прејлед српскохрватских дијалеката*. Београд: Научна књига.
- [27] Pliško, 2007: Lina Pliško, *Štokavsko-čakavski govori Tinjanštine — mjesni govor Hlistića*. Zadar: Croatica et Slavica Iadertina, 95–106.
- [28] Поповић, Петровић, 2009: Момчило Поповић, Драгољуб Петровић, *О јовору Сјича (Грађа)*. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, СДЗБ LXV.
- [29] Стијовић, 1975: Светозар Стијовић, *Графијске, њравојисне и фонетске особине Исјорије о Црној Гори Василија Пејровића*. Нови Сад: Прилози проучавању језика, бр. 11, 1–50.
- [30] Тепавчевић, 2010: Миодарка Тепавчевић, *Језик Сјефана Мишрова Љубише*. Подгорица: ЦАНУ, Поседна издања (монографије и студије), Књига 70, Одјељење умјетности, Књига 19.
- [31] Tomelić, 2006: Marijana Tomelić, *Jezičke značajke mjesnoga govora Pakoštana (Zadarsko područje)*. Zadar: Croatica et Slavica Iadertina, 95–104.
- [32] Чугоја, 2001: Бранкица Чугоја, *Језик Павла Пајића, досанског фрањевца из њрве љоловине XVII века*. Београд: Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 19.
- [33] Čilaš Šimpraga, 2007: Ankica Čilaš Šimpraga: *Govor Krivoga Puta kod Senja*. Rijeka: Fluminensia, god. 19, br. 1, 57–74.

Miodrag JOVANOVIĆ

LANGUAGE FEATURES IN PASTROVICI'S MANUSCRIPT'S 17–19. CENTURY
AND SPEECH OF PASTROVICI AREA NOWADAY

Summary

Old written manuscripts, such as documents from Pastrovici, represent important resource for monitoring the genesis process of some issues in the area from which the above mentioned dialect changes originate. A comparison of certain phonetic-phonological features (vocalic r, final vowel group -ao, adriatic feature m > n at the end of a word etc.) indicated a greater degree of similarities.

However, by comparing the written and the oral language used in the manuscripts from Pastrovici area, some inconsistencies have been noted: some characteristics found in the manuscripts do not exist in the contemporary popular speech. On the other side, some features which used to be very common in the popular speech of Pastrovici, do not exist any more in the manuscripts from this area.

